OILA-MAKTAB-MAHALLA HAMKORLIGIDA O‘QUVCHILARDA IJTIMOIY MAS’ULIYATNI RIVOJLANTIRISHNING RAQAMLI MUHITD SHAROITIDAGI IJTIMOIY-PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Uzakov Arslon Avazovich
Tarbiya pedagogikasi milliy instituti mustaqil izlanuvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23522263

Annotatsiya. *Maqolada oila, maktab va mahalla hamkorligining o‘quvchilarda ijtimoiy mas’uliyatni rivojlantirishga oid imkoniyatlari nazariy tahlil qilinadi. Ilmiy va huquqiy manbalarni qiyoslash orqali turli muhitlarda talablarning muvofiqligi, o‘quvchining mazmunli ishtiroki, jamoa resurslaridan foydalanish, inklyuziv ishtirok hamda ishonchli ko‘mak va qayta aloqa tizimlashtiriladi. Imkoniyat, uni amalga oshirish sharti, taxminiy mexanizm va kuzatiladigan harakat farqlanadi. Ikki jadvalda ushbu bog‘lanishlar hamda mas’uliyatni kuzatishning besh mezoni beriladi. Amaliy misol individual hissa, maxfiylik va teng imkoniyatni hisobga oladi. Takliflar nazariy umumlashtirishga asoslangan; ularning mahalliy samaradorligi empirik tekshiruvni talab etadi.*
Kalit so‘zlar: *ijtimoiy mas’uliyat, oila-maktab-mahalla hamkorligi, ijtimoiy-pedagogik imkoniyat, o‘quvchi ishtiroki, inklyuzivlik, jamoa resurslari, qayta aloqa.*
Аннотация. *В статье теоретически анализируются возможности сотрудничества семьи, школы и махалли для развития социальной ответственности учащихся. Сопоставление научных и нормативных источников позволяет систематизировать согласованность требований в разных средах, содержательное участие ребёнка, доступ к ресурсам сообщества, инклюзивное участие, доверительную поддержку и обратную связь. Различаются возможность, условие её реализации, предполагаемый механизм и наблюдаемое действие. Две таблицы раскрывают эти связи и пять критериев наблюдения за ответственностью. Практический пример учитывает индивидуальный вклад, конфиденциальность и равные возможности. Предложения основаны на теоретическом обобщении; их эффективность в местных условиях требует эмпирической проверки.*
Ключевые слова: *социальная ответственность, сотрудничество семьи, школы и махалли, социально-педагогическая возможность, участие учащихся, инклюзивность, ресурсы сообщества, обратная связь.*
Abstract. *The article theoretically examines opportunities for family, school and mahalla cooperation to develop students’ social responsibility. Comparing research and legal sources, it identifies coherent expectations across settings, meaningful student participation, access to community resources, inclusive participation, and trusted support and feedback. Opportunities are distinguished from implementation conditions, proposed mechanisms and observable actions. Two tables present these relationships and five criteria for observing responsibility. An illustrative activity addresses individual contributions, confidentiality and equitable access. The proposals derive from theoretical synthesis; their effectiveness in local settings requires empirical investigation.*
Keywords: *social responsibility, family-school-mahalla cooperation, social-pedagogical opportunity, student participation, inclusion, community resources, feedback.*

Kirish. Ijtimoiy mas’uliyat o‘quvchining qarori boshqalarga qanday ta’sir qilishini anglashi, kelishilgan vazifani bajarishi, umumiy manfaatni hisobga olishi va xatosini tuzatishga tayyorligida namoyon bo‘ladi. Oila kundalik munosabatlar

tajribasini, maktab tizimli o‘rganishni, mahalla esa jamoa hayotidagi ehtiyoj va aloqalarni taqdim etadi. Ushbu muhitlarni bog‘lash o‘quvchiga bir vaziyatda anglagan mas’uliyatini boshqa sharoitda ham qo‘llash imkonini yaratishi mumkin. Buning uchun hamkorlik mazmuni o‘quvchining bajaradigan amali bilan bog‘lanishi zarur.

“Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunning 51-moddasi ota-ona va boshqa qonuniy vakillarning bolaning o‘qishi, tarbiyalanishi hamda rivojlanishi uchun mas’uliyatini belgilaydi. Mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlari, fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari va ta’lim tashkilotlari ularga tarbiya, sog‘liqni muhofaza qilish va individual qobiliyatlarni rivojlantirishda ko‘maklashadi [1; 51-modda]. Mazkur huquqiy asos hamkorlarning o‘zaro ko‘magini tashkil etishga xizmat qiladi. Tarbiyaviy imkoniyatning ro‘yobga chiqishi esa vazifalar, o‘quvchi ishtiroki va yordamning mazmunan muvofiqlashtirilishiga bog‘liq.

Maqolaning maqsadi oila-maktab-mahalla hamkorligida ijtimoiy mas’uliyatni rivojlantirishning ijtimoiy-pedagogik imkoniyatlarini ajratish, ularning amalga oshish shartlari va kuzatilishi mumkin bo‘lgan harakatlarini asoslashdir. Muammo hamkorlar talabining uzilishi, o‘quvchi fikrining cheklangan ta’siri va oilalar resursidagi farqlar bilan bog‘liq holda tahlil qilinadi. Muhokama umumiy o‘rta ta’limga taalluqli bo‘lib, amaliy misol o‘smirlik bosqichidagi o‘quvchilar uchun taklif etiladi. Vazifaning murakkabligi yosh va individual tayyorgarlikka moslashtiriladi.

Tadqiqot ilmiy tushunchalarni qiyoslash va pedagogik vaziyatlarni modellashtirishga asoslangan nazariy tahlildir. Manbalar ijtimoiy mas’uliyat, hamkorlik, motivatsiya va bolalar ishtirokini tushuntirish imkoniyatiga ko‘ra maqsadli tanlandi. Konseptual ishlar, xizmat orqali o‘rganish meta-tahlili va rasmiy hujjatlar qiyoslandi. Tahlil tizimli sharh yoki mahalliy tajriba-sinov sifatida taqdim etilmaydi. Manbadagi umumlashtirishlar bilan muallif takliflari ajratildi; yangi so‘rov, kuzatuv yoki statistik natija olinmadi.

Ijtimoiy-pedagogik imkoniyat hamkorlikda foydalanish mumkin bo‘lgan resurs, munosabat yoki tajribani anglatadi. Shart ushbu imkoniyatdan foydalanishga zarur tashkiliy va axloqiy talabdir. Mexanizm resurs bilan o‘quvchi harakati o‘rtasidagi taxminiy pedagogik bog‘lanishni tushuntiradi. Kuzatiladigan harakat esa aniq vaziyatda qayd etilishi mumkin bo‘lgan javob, tanlov yoki bajarilgan amaldir. Masalan, kutubxonaning mavjudligi resurs; teng foydalanish tartibi shart; jamoa ehtiyojini anglash orqali shaxsiy vazifa ma’nosini tushunish mexanizm; kitobni kelishilgan vaqtda qaytarish kuzatiladigan harakat bo‘ladi.

Wray-Lake va Syvertsen ijtimoiy mas’uliyatning rivojlanishini g‘amxo‘rlik, adolat, demokratik munosabatlar hamda bolalik va o‘smirlikdagi ijtimoiy tajriba bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqadi [2]. Bu yondashuv o‘quvchining boshqa kishilar ehtiyojini anglashiga e’tibor qaratadi. Epstein ota-onalikni qo‘llab-quvvatlash,

muloqot, ko‘ngillilik, uyda o‘rganish, qaror qabul qilish va jamoa bilan hamkorlikni farqlaydi [3; 82, 85-b.]. Maqolada ushbu qarashlar hamkorlarning turli resurslarini o‘quvchi uchun mazmunli faoliyatga bog‘lash tayanchi sifatida talqin qilinadi.

Ryan va Deci avtonomiya, kompetentlik va aloqadorlikni asosiy psixologik ehtiyojlar sifatida tushuntiradi; qadriyat va talablarni ichki qabul qilishda ijtimoiy muhitning o‘rnini tahlil qiladi [4; 68, 73-74-b.]. Pedagogik talqinda o‘quvchi vazifaning sababini tushunishi, bajarishga yetarli ko‘mak olishi va tanlovda qatnashishi muhimdir. UNESCO bilish, ijtimoiy-hissiy va xulqiy yo‘nalishlarni o‘zaro bog‘laydi [6; 22-b.]. Shu asosda hamkorlik imkoniyatlari bilimni tushuntirish, munosabatni muhokama qilish va kundalik amalni bajarish bilan birga ko‘rib chiqiladi.

Hamkorlik imkoniyatlari va ularning amalga oshishi. Birinchi imkoniyat turli muhitlardagi tarbiyaviy talablarni muvofiqlashtirishdir. Oila, maktab va mahalla umumiy buyumdan foydalanish, kelishuvga rioya qilish va to‘siq haqida xabar berishga oid tushunarli me’yorlarni kelishishi mumkin. Mexanizm o‘quvchining bir xil maqsadni turli vaziyatlarda anglab, mos amalni tanlashiga tayanadi. Zarur shart talablarning yoshga mosligi va hamkorlar tomonidan izchil tushuntirilishidir. Muvofiqlik barcha muhitdagi vazifani aynan takrorlashni talab qilmaydi: uyda, darsda va jamoada amal turlicha bo‘lsa ham, uning sababi tushunarli bo‘lishi kerak.

Ikkinchi imkoniyat o‘quvchining tashabbusi va mazmunli mas’uliyat olishidir. Lundy fikr bildirish maydoni, fikrni ifodalashga ko‘mak, uni tinglash va qarorda hisobga olishni o‘zaro bog‘liq komponentlar sifatida ko‘rsatadi [7; 933-b.]. Bola huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyaning 12-moddasi ham bolaga taalluqli masalalarda uning fikriga tegishli e’tibor berilishini belgilaydi [8; 12-modda]. Hamkorlikda o‘quvchi muammoni belgilash va vazifani tanlashda qatnashishi taklif etiladi. Xavfsiz tanlov doirasi, tushunarli axborot va qarorga asosli javob ushbu imkoniyatning shartlaridir.

Uchinchi imkoniyat jamoa resurslari va ehtiyojlarini o‘quv mazmuniga bog‘lashdir. Kutubxona, mahalliy tajriba yoki umumiy foydalanishdagi makon o‘quvchiga kimning ehtiyoji mavjudligini ko‘rish va cheklangan, bajarish mumkin bo‘lgan hissa qo‘shish uchun resurs bo‘la oladi. UNESCO jamoa ishtiroki, loyiha, hamkorlik va hayotiy topshiriqlarni ta’lim maqsadlariga mos tashkil etishni tavsiya qiladi [6; 52-54-b.]. Mexanizm jamoa ehtiyojini tushunish bilan o‘z vazifasining foydasini izohlashni bog‘laydi. Shartlar resursga kirish, vakolatlarni kelishish va faoliyatning o‘qish hamda dam olishga mosligidir.

Celio va hammualliflar xizmat orqali o‘rganishga oid meta-tahlilda o‘ziga munosabat, maktab va o‘rganishga munosabat, fuqarolik ishtiroki, ijtimoiy ko‘nikma va akademik natijalarda ijobiy o‘rtacha farqlarni qayd etgan [5; 172-b.]. Tadqiqotlarning katta qismi yuqori sinf va kollej bosqichiga taalluqli. Natijalar muayyan mahalladagi hamkorlikning samarasini yoki alohida faoliyatning sababiy

ta’sirini oldindan belgilamaydi. Mazkur maqolada jamoaga foydali vazifa mas’uliyatni mashq qilish imkoniyati sifatida taklif etiladi; uning amaliy qiymati mahalliy sharoitda tekshirilishi lozim.

To‘rtinchi imkoniyat turli ehtiyojli o‘quvchilar uchun mazmunli ishtirok yo‘llarini kengaytirishdir. Oilalarning vaqti, transporti va moddiy resursi turlicha bo‘lishi mumkin. Shu sabab bir maqsadga xizmat qiladigan yozma, og‘zaki yoki sinf ichida bajariladigan muqobil vazifalar rejalashtiriladi. Mexanizm bajarish shakli bilan mas’uliyatli tanlovni alohida ko‘rib, har bir o‘quvchining hissasini aniqlashtirishga tayanadi. Zarur shart vazifaning tushunarliligi, kerakli ko‘mak va qimmat material talab qilmaslikdir. Yig‘ilishga kelolmagan ota-onaning farzandi hamkorlik imkoniyatidan chetda qolmasligi kerak.

Beshinchi imkoniyat ishonchli ko‘mak va qayta aloqa orqali xatoni tuzatishni o‘rganishdir. O‘quvchi qiyinchilikni yashirish o‘rniga kimga murojaat qilishini va yordam olgach qaysi amalni davom ettirishini bilishi kerak. Mexanizm to‘siqni tushuntirish, yechimni kelishish va qayta bajarishning bog‘lanishiga tayanadi. Hamkorlar vazifasi, murojaat yo‘li va maxfiylik uning shartlaridir. Qonunning 28-moddasi shaxsga doir ma’lumotlarni qonuniy asos bo‘lmagan holda oshkor etish va tarqatishni cheklaydi [9; 28-modda]. Konvensiyaning 16-moddasi bolaning shaxsiy hayotini himoya qiladi [8; 16-modda].

1-jadval.

Hamkorlikning ijtimoiy-pedagogik imkoniyatlari va taklif etilayotgan bog‘lanishlar

Imkoniyat	**Taxminiy mexanizm**	**Zarur shart**	**Kuzatiladigan harakat**
Talablar muvofiqligi	Me’yor ma’nosini turli muhitda barqaror anglash	Yoshga mos, tushunarli kelishuv	Harakat sababini boshqa vaziyatda ham izohlash
Mazmunli mas’uliyat olish	Tanlov oqibatini anglab, majburiyatni ichki qabul qilish	Axborot, tinglash va asosli javob	Vazifani tanlab, majburiyatini tushuntirish
Jamoa resurslari va foydasi	Faoliyatning jamoa uchun ma’nosini anglash	Resursga kirish, kelishilgan vakolat	Vazifasining kimga foyda berishini ko‘rsatish
Inklyuziv ishtirok	Bajarish mumkin bo‘lgan vazifada o‘z hissasining ahamiyatini anglash	Teng muqobil vazifa va zarur ko‘mak	Mos vazifani bajarib, o‘z hissasini izohlash
Ishonchli ko‘mak va qayta aloqa	Xavfsiz qayta aloqa orqali tuzatish rejasini anglab qabul qilish	Xavfsiz aloqa, aniq mas’ul, maxfiylik	To‘siqni bildirib, tuzatish qadamini bajarish

Jadval imkoniyat mavjudligi bilan uning amalga oshishini ajratadi. Masalan, kutubxona borligi barcha o‘quvchining undan foydalana olishini bildirmaydi; ish vaqti yoki topshiriq shakli bunga to‘sqinlik qilishi mumkin. Hamkorlar dastlab foydalanish sharoitini aniqlashtirib, o‘quvchi fikri asosida mos vazifani kelishadi. Faoliyat tugagach, qaysi taklif qabul qilingani, qaysisi amalga oshmagani va buning sababi tushuntiriladi. Lundy fikrning qarorga ta’siri haqida bolaga javob berish zaruratini ta’kidlaydi [7; 938-939-b.].

Imkoniyatlardan foydalanishning amaliy misoli. Umumiy foydalanishdagi kitoblarni asrash faoliyati amaliy misol sifatida taklif etiladi. Maktab o‘quvchilar bilan foydalanish tartibini o‘rganadi; mahalla mos kutubxona yoki mutaxassis bilan aloqa o‘rnatishga ko‘maklashadi; oila bolaning vazifani rejalashini qo‘llab-quvvatlaydi. O‘quvchilar eslatma tayyorlash, foydalanish qoidalarini tushuntirish yoki qaytarish tartibiga taklif kiritish variantlarini qiyoslaydi. Har kim bajarishi mumkin bo‘lgan vazifani tanlab, muddat va zarur yordamni kelishadi. Tanlov muhokamasida foydalanuvchilar ehtiyoji, qulaylik va mavjud resurs hisobga olinadi.

Kutubxonaga borish imkoniyati bo‘lmagan o‘quvchi sinfda eslatma matnini tekshirishi yoki qoidalarni tushuntirishga tayyorlanishi mumkin. Qaydlarda vazifa va tuzatish aks ettirilib, o‘quvchi hamda foydalanuvchilarning shaxsiy ma’lumotlari ochiq tarqatilmaydi. Ota-ona bolaning ishini uning o‘rniga bajarmay, rejaning bajarilishini muhokama qiladi. Yakunda guruh mahsuloti bilan birga individual hissa, to‘siq va tuzatish qayd etiladi. Kitob yig‘ish miqdori oilaning moddiy imkoniyatini aks ettirishi mumkinligi sababli mas’uliyat mezoni sifatida olinmaydi. Ushbu misolda hamkorlarning resursi o‘quvchining tanlovi va kuzatiladigan amali bilan bog‘lanadi; faoliyatning natijasi oldindan kafolatlanmaydi.

Mas’uliyatli harakatni kuzatish va talqin qilish. Kuzatishda tashkiliy qamrov, guruh mahsuloti va individual harakat ajratiladi. Ishtirokchilar soni hamkorlik qamrovini ko‘rsatadi, biroq har bir bolaning mas’uliyatini ochib bermaydi. O‘quvchi qaror oqibatini izohlashi, vazifani bajarishi yoki to‘siqni bildirishi, sherigini tinglashi, xatoni tuzatishi va hissasini misol bilan baholashi bo‘yicha dalillar yig‘ilishi taklif etiladi. Besh mezon barcha imkoniyatlar kesimida qo‘llanishi mumkin. Quyidagi mezonlar vaziyatli javob, individual qayd va takroriy kuzatuvni birlashtirish uchun mo‘ljallangan; ular bolaning shaxsiga doimiy baho qo‘yish vositasi emas.

2-jadval.

Ijtimoiy mas’uliyatni kuzatish mezonlari va talqin chegaralari

Mezon	**Topshiriq va individual dalil**	**Talqin chegarasi**
Qaror oqibatini anglash	Muqobillar ta’sirini qiyoslash; kimga qanday ta’sir qilishini izohlash	Asosli javob kundalik xulqning to‘liq dalili emas

Majburiyatni bajarish	Kelishilgan vazifa; bajarish qaydi yoki to‘siqni o‘z vaqtida bildirish	Resurs yetishmasligi mas’uliyatsizlikka tenglashtirilmaydi
Tinglash va adolatli bo‘lishish	Vazifani kelishib, adolatli taqsimlash; sherik fikrini tushuntirish va asosli javob berish	Ko‘p gapirish hamkorlikning yagona ko‘rsatkichi emas
Xatoni tan olish va tuzatish	Ishni qayta ko‘rish; xato, tuzatish taklifi va bajarilgan qadam	Yordam hajmi va vazifaning murakkabligi hisobga olinadi
O‘z hissasini baholash	Natijani maqsadga qiyoslash; shaxsiy hissa va keyingi qadamga aniq misol	O‘zini baholash boshqa dalillar bilan tekshiriladi

Qaydlar ko‘mak bilan bajarish, odatdagi vaziyatda mustaqil bajarish va yangi vaziyatda asoslab qo‘llash tavsiflari orqali tartiblanishi mumkin. Bular muallifning ishchi tavsiflari bo‘lib, standartlashtirilgan shkala emas. Kuzatish bo‘lmagan holat quyi natija deb belgilanmaydi. Ota-ona fikri kontekstni tushuntiradi; yakuniy talqin bir manbaga tayanmaydi. Boshlang‘ich va keyingi topshiriqlarda murakkablik, berilgan ko‘mak hamda bajarish imkoniyati hisobga olinadi. Individual qaydlar faqat tegishli qonuniy asos va vakolat doirasida ishlatiladi; ommaviy reyting tuzilmaydi.

Keyingi tadqiqotda topshiriqlarning tushunarliligi, kuzatuvchilar talqinining mosligi va turli ehtiyojli o‘quvchilar uchun bajarish imkoniyati tekshirilishi zarur. Oila vaqti, mahalla resursi, pedagog yuklamasi va o‘quvchining avvalgi tajribasi natijaga ta’sir etuvchi kontekst sifatida qayd qilinadi. Boshlang‘ich va yakuniy farqning o‘zi hamkorlikning sababiy samaradorligini isbotlamaydi. Taqqoslash sharoiti va faoliyatning qanday amalga oshirilgani o‘rganilganda qaysi imkoniyat qaysi vaziyatda foydali bo‘lishi aniqlashtirilishi mumkin.

Xulosa, oila-maktab-mahalla hamkorligining ijtimoiy-pedagogik imkoniyatlari tarbiyaviy talablar muvofiqligi, o‘quvchining mazmunli mas’uliyat olishi, jamoa resurslari, inklyuziv ishtirok va ishonchli ko‘makda namoyon bo‘ladi. Ulardan foydalanish uchun yoshga mos vazifa, tushunarli kelishuv, teng muqobil va asosli qayta aloqa talab etiladi. Taklif etilgan bog‘lanishlar resurs mavjudligini shaxsiy rivojlanish natijasiga tenglashtirmay, o‘quvchining qarori va bajaradigan amalini kuzatishga yo‘naltiradi. Besh mezon individual hissani izohlashga yordam beradi; ushbu yondashuvning mahalliy amaliy qiymati keyingi empirik tekshiruvda baholanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi O‘RQ-637-son “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. - URL: https://lex.uz/docs/-5013007

2. Wray-Lake L., Syvertsen A. K. The Developmental Roots of Social Responsibility in Childhood and Adolescence // New Directions for Child and Adolescent Development. - 2011. - Vol. 2011, No. 134. - P. 11-25. - DOI: 10.1002/cd.308
3. Epstein J. L. School/Family/Community Partnerships: Caring for the Children We Share // Phi Delta Kappan. - 2010. - Vol. 92, No. 3. - P. 81-96. - DOI: 10.1177/003172171009200326
4. Ryan R. M., Deci E. L. Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being // American Psychologist. - 2000. - Vol. 55, No. 1. - P. 68-78. - DOI: 10.1037/0003-066X.55.1.68
5. Celio C. I., Durlak J., Dymnicki A. A Meta-Analysis of the Impact of Service-Learning on Students // Journal of Experiential Education. - 2011. - Vol. 34, No. 2. - P. 164-181. - DOI: 10.1177/105382591103400205
6. UNESCO. Global Citizenship Education: Topics and Learning Objectives. - Paris: UNESCO, 2015. - DOI: 10.54675/DRHC3544
7. Lundy L. “Voice” Is Not Enough: Conceptualising Article 12 of the United Nations Convention on the Rights of the Child // British Educational Research Journal. - 2007. - Vol. 33, No. 6. - P. 927-942. - DOI: 10.1080/01411920701657033
8. United Nations. Convention on the Rights of the Child. - 20 November 1989. - Articles 12, 16. - URL: https://www.unicef.org/child-rights-convention/convention-text
9. O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 2-iyuldagi O‘RQ-547-son “Shaxsga doir ma’lumotlar to‘g‘risida”gi Qonuni. - URL: https://lex.uz/docs/-4396419